

Antoloogia halltõvepärimusest

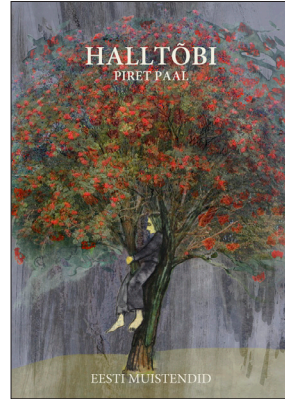
Piret Paal 2014. *Halltõbi*. Eesti muistendid. Mütoloogilised haigused. Monumenta Estoniae Antiquae II. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseumi folkloristika osakond, Eesti Kirjandusmuuseumi teaduskirjastus. 453 lk.

2014. aasta sügisel on trükist ilmunud 15 aastat tagasi alguse saanud töö üks tulemustest, kommenteeritud antoloogia halltõve muistenditest ja rahvameditsiinialastest teadetest. Ajal, mil päevalehtede esiuudised vahendavad lugusid lõunamaise viirushaiguse Ebola levikust ning selle “lähenemisest” kirjutaja kodupiirkonnale, saab pealtnäha kaugeks kultuurinähtuseks peetu ootamatu pöörde. “Kauge” on siin tänapäeva seisukohalt tunnetuslik kategooria selle maailmapildi suhtes, mida väljendavad ligikaudu 900 pärimusteksti halltõvest, mis antoloogia kaudu on kättesaadavaks tehtud.

Raamat annab esindusliku vastuse küsimusele, mida folkloristid teevad. Suurem osa halltõvepärimust, väheste hilisemate lisandustega, on talletatud 19. sajandi lõpul ja 20. sajandi algul eesmärgipärase kogumistöö käigus. Tekstide leidmine, kopeerimine, süstematiseerimine, analüüs ja kommenteerimine on andnud teadmise malaaria rahvapärastest ravivõtetest, halltõvest kui mütoloogilisest haigusest, ent mitte üksnes. Ülestähendused peegeldavad autori sõnul “haiguse ja ühiskonna ajalugu ning selle muutumist” (lk 121), ajal, mil koolimeditsiin ja rahvameditsiin olid omavahel tihedalt läbi põimunud. Lisaks peegeldavad kirjutatud teated “ajastuomaseid mõttemalle: suhtumist heasse ja kurjasse, haigustesse ja tervisesse, ning arusaama põhjuse ja tagajärgede korrelatsioonist” (lk 84). Nende seisukohtadeni jõuab autor mahukas kommentaariumis (100 lk), mis eelneb süstematiseeritud tekstide esitusele. Lisana leidub raamatus autori varasema teadustöö põhjal valminud ülevaade Soome-Karjala halltõvepärimusest. 46leheküljeline ingliskeelne kokkuvõte teeb materjali kättesaadavaks ka võõrkeeles lugejatele. Inglisekeelne osa keskendub küll enam analüüsi tulemuste kokkuvõttele, teoreetilisele arutelule, ent selle hulgas on tõlgitud ka väike osa halltõvetekste.

Nagu autor märgib (lk 84), võiks halltõvest kirjutada kaks käsitlust: ühe rahvameditsiinile (halltõbi, küla), teise mütoloogilisele haigusvaimule (hall) keskenduva. Teose eesmärk ei ole siiski kummagi poole detaile analüüsida. Autor on ainestikule lähenenud klassikalisest folkloristlikust vaatepunktist, analüüs annab ülevaate lugude saamisest arhiiviuksuseks ning sealt omakorda kindlas jaotuses antoloogia kaante vahele jõudmisest. Selline tsükkel on laiendatud mitmesuguste materjalidega, mis avavad rahvajututeooriat, žanriproblemaatikat, meditsiiniajalugu ning Eesti rahvaluule kogumise üksikasju. Lisaks toob autor esile kimbatuskohad arhiivimaterjaliga töötamisel, lugude tähendus oli juba kogumise hetkel hägustumas ja hajumas.

Ehkki autor on vaieldamatult pädevaim asjatundja Eesti halltõvepärimuse alal, on nähtust põgusalt tutvustanud ka esimesed rahvaluulekogujad (Hurt, Schultz-Bertram, Eisen). Põhjalikumalt on teemale tähelepanu pööranud Oskar Loorits ja Uku Masing, kes, kasutades küll sarnaseid allikaid, tõlgendasid materjali erinevalt. O. Loorits (Grundzüge

des estnischen Volksglaubens) on osutanud tähelepanu materjali varieeruvusele, mida ta seletab laenamise ja nii germaanlastelt kui ka venelastelt, selle seost külma peab ta aga soome-ugriliseks motiiviks. Uku Masing (Eesti usund) seevastu rõhutab motiivide arhailisusele viidates halltõvekujutelmade lokaalsust ning soome-ugrilist algupära. Ka Piret Paal, nõustudes eelkäijate reservatsioonidega motiivide varieeruvuse kohta, loeb tõrjevõtetest välja arhailist maailmapilti, mida võib seostada mittekristliku demonite- ja surnuteusuga. Piirkondlikult on see seotud läänemeresoome rahvaste mütoloogiaga, milles peegelduvad naabruses elavate balti ja slaavi rahvaste traditsioonid. Eelnevat kinnitab ka asjaolu, et enim on teateid kogutud just Eesti kagunurgast, mis on tuntud arhailiste folkloorivormide säilimise keskkonnana.

On näha, et analüüsi koostamisel on autorile olnud arutelupartneriteks sarja esimene väljaanne, Reet Hiimäe koostatud *Eesti katkupärimus* ning Ülo Valgu erinevad käsitlused Eesti kuradikujutelmast Euroopa usundiloo taustal. Katku ja kuradi kui demonlike persoonide taustal on halltõbe kujutatud lihtsakoelise, ent visa tegelasena. Tema ilmutuskujud varieeruvad: hallivaimud võivad esineda mitmekaupana, sealjuures moodustada rühmi teiste haigusvaimudega (vill, roos), esineda nii naise, mehe kui lapse kujul või tumeda udu või varjuna. Mõnel puhul haiguse saatjateks oleval Lapi nõiad ei ole lugudes arendatud kuigi konkreetseteks tegelasteks, pigem moodustavad nad hajusa mütoloogilise ja sotsiaalse "teise". Nii nagu teisigi mütoloogilisi haigusi, võisid ka halli teele saata eriliste oskustega inimesed. Hallivaimu iseloomustasid tundlik haistmis- ja kuulmismeel, ent puudulik nägemine. Nii nagu hall võis kergelt petta inimest, kui hüüdis teda tuttava häälega, sai inimene petta halli, keerates saapad tagurpidi jalga või peites end ebaharilikesse asenditesse või kohtadesse. Kuradi ja katkukujutelmaga võrreldes kajastab halltõvepärimus arhailisi eelkristlikke kujutelmi. See väljendub autori sõnul väga täpsetes rituaalikirjeldustes ning vanapärasest ravimisviisides, milles oli keskne koht maagilist väge sisaldavatel eritistel.

Mütoloogilise ilmutuskujuga seostuvad ka lood halltõppe haigestumise põhjustest. Selleski osas koosneb pärimus müriaadist motiividest, mis rahvapärilisele omaselt esinevad samaaegselt ja sageli vastuoluliselt. Autor on analüüsiosas tutvustanud erinevaid üldistus- ja liigitusvõimalusi (Lauri Honko funktsioonianalüütiline jaotus, mis põhjendab haigestumist tabu rikkumise, hingekaotuse, võõra hinge sissetungimise ja projektiiviga; Erwin Ackerknecht on lisanud sellele ka ratsionaalse mõtlemise ja loetleb meditsiinilisi põhjusi: infektsioon, stress, õnnetusjuhtum jms). Tekstide jaotus on siiski lähtunud kahest põhilisest erisusest: halliteated on jagatud mütoloogilisteks ja ratsionaalseteks, ehkki ka see piiri tinglikkus on ristviidete süsteemi kaudu hästi tajutatav. Nii on näiteks ehmatisega seotud teated liigitatud mõnel puhul ratsionaalsete seletuste hulka, teisel esineb see aga ilmselge mütoloogilise mõtlemise kontekstis (hingekaotus). Otsus liigitada säärastel puhkudel mingi motiiv dominantseks (näiteks hinnata, millist tähendust omas ehmatis loo rääkija seisukohalt) on olnud koostajale pead murdmist nõudev ülesanne. Kontekst, mis lugudele tähenduse andis või seda täpsustas, on arhiivimaterjalile omaselt katkendlik. Seos haiguse (malaaria) ja sellega külgneva, ent siiski iseseisva jutumaailma vahel on dünaamiline ja õrn, moodustades mitmetesse suundadesse viitava kultuurikihi.

Nii jääbki tähendus aimatavaks, kaudselt tuletatavaks ning on keskendunud kahele tõsiasjale: objektiivselt eksisteerinud haigusele ja suulise kultuuri seaduspärasustele talupojahiskonnas. Raamatu sissejuhatuses saab ülevaate malaaria levikust Eestis

ja lähipiirkonnas, nakkuse leviku põhimõtetest ning meditsiinilise mõtte arengust selle ravis. Nii nagu kõige rohkem halltõveteateid on pärit Lõuna-Eestist, kannatas see piirkond ka enim viimase suurima malaariapuhangu all 1830. aasta paiku, mil malaariaohvrite arv moodustas kuni 5% kõigist surmadest. 20. sajandi algul töid haigust Eestisse lõuna pool väeteenistuses olnud sõdurid. Ühtset põhjust, miks malaaria on taandunud, pole leitud. Põhjuseks ei saa muistendiköite autori sõnul pidada kliimaatilisi ega liigilisi muutusi, sest malaariat levitavad hallasääsed elutsevad siin endiselt, samuti on 19. sajandist teada malaariapuhanguid veelgi põhjapoolsematelt aladelt, nt Oulust. Tõenäoliseks peetakse sotsiaalseid muutusi, elutingimuste paranemist ja suurperede lagunemist. Kuni haiguse põhjuste avastamiseni 1902. aastal polnud kooli- ja rahvameditsiini diskursuste vahel kindlat piiri. Rahvameditsiinis kasutusel olnud võtete pärinemist on raske kindlaks teha: tervishoiukirjanduses ja kalendrites avaldatud soovitusel võeti kiiresti kasutusele, ent ka need põhinesid tegelikult rahvapärastel allikatel. Ehkki hallipärimus on tugevalt folkloriseerunud, märgib autor korduvalt, et teated kajastavad hämmastavalt täpselt nii haiguse sümptomeid, malaarianakkuse eluringi kui ka selle seoseid keskkonnaga.

Ratsionaalse ja mütoloogilise kõrvale jääb halltõve lugude käsitlemine iseseisvate muistendisüžeedena, millel esineb muistendile omaselt individuaalseid või lokaalseid löimi. Pikemalt on antoloogia eessõnas peatunud muistendižanri ja stereotüüpsemate halltõvemuistendite tutvustusel. Autor eristab halltõvemuistenditele tüüpilist viit tegelasrolli: kangelane, normi rikkuja, ohver ja abistaja, mille lähivaatluses peegeldub tolleaegne sotsiaalne hierarhia. Nendes rollides tegutsejad toovad esile lugude peamise draamaatika: halltõppe nakatumise tabu rikkumise tõttu (või sellest juhuse või kavaluse kaudu pääsemise), ning haigusest paranemise kellegi soovitusel või rituaali kaudu. Lood väljendavad nii indiviidi seotust oma koduringiga kui ka pidevate ohtude poolt kujundatavat moraali, mis maagilise koordineerimise kaudu peab tasakaalu säilitama.

Ometigi on neil autori sõnul iseseisva jutureaalsusena nii psühholoogilisi, informaativseid kui ka meelelahutuslikke funktsioone. Halltõvejuttudes esineb silmapaisvalt palju stereotüüpseid tegelasi ning vähe konkreetseid koha- ja isikukirjeldusi. Nii piirnevad need jutud žanriliselt muinasjuttude ja naljanditega. Autor on toonud välja Ülo Valgu järelduse, et memoraatide taandumine ning lugude stereotüüpiseerimine annab tunnistust usundinähtuse taandumisest ja traditsiooni hääbumisest. Halltõvetekstide korpus seda aga ei kinnita: haigus võib intrigeerivalt olla ühtaegu sügavalt kultuuriline ning füüsiliselt ja usundiliselt reaalne.

Detailsemalt on eessõnas tutvustatud nelja tüüpilist muistendisüžeed. Loos, milles hall otsib oma ohvreid inimhäälel hüüdes, on kolm alamtüüpi: 1) hall tänitab oma hinge kaotanud ohvri kallal, 2) teatab koha, kuhu järgmisena läheb või 3) teatab oa, kanepi või kesvakülvi aja. Kaks esimest arendust on tuntud ka Soomes, oakülvi motiiv esineb Läti pärimuses. Muistend, millel esineb ühisosa mitmete muinasjututüüpidega, on lugu, kus peategelane kuuleb pealt haigusvaimude vestlust. Haigusvaimudena ilmuvad teised haigused (vill, roos), Lapimaa nõiad, Vene kultuuri mõjutusel Heroodesse tütreid või kuradid. Seos kuradi või luupainajaga esineb tüübis "Halltõbi naiseks", kus maagia abil kinni püütud haigusvaimust saab mehele abikaasa. Muinasjutulistele arendustega ning ilmselget meelelahutuslikku eesmärki kandev lugu "Halltõve kingitus" on muu vastava pärimuse taustal lausa erakordne. Lugu, kus halltõvevaim annab mõisahärrale koju viimiseks haigust sisaldava kingituse, on autori sõnul rahvausundis laiemalt

TUTVUSTUS

tuntud, ent halltõvepärimuses erakordne. Analüüsitud muistendites on loo dramaatika ja vastuolude roll suurem kui tegelaste ja kohtade individuaalsusel. See tunnus seob jutte muinasjutužanriga.

Ratsionaalse ja maagilise eristuse keerukus tuleb esile haiguse ravimisvõtete kirjeldustes. Ratsionaalseteks on autor lugenud just sissevõetavaid rohtusid, milles esinevad nii erinevad taimed (värihein, *Briza media*; limaseen, *Tremella Nostoc L.*), aga ka halltõvepärimusele tunnuslikud eritised nagu loomaveri, nahk ja väljaheitel, inimese uriin. Tõrjevõtetenä kasutati maagilisi toiminguid, mis sisaldasid peitmist, peksmist, ehmatamist ja petmist. Need kirjeldavad haigusvaimu piiratust ja tema suhet inimesega. Eraldi kategooria moodustavad haiguse peletamiseks kasutatud verbaalsed *abrakadabra*-tõrjevormelid.

Halltõvepärimus on kiuslikult rikas, see torkab silma oma veidrusega. Piret Paali koostatud antoloogia väljendab arhiivi talletatud muistendimaterjaliga töötava folkloori keerukat situatsiooni: žanriteooria pakub vaid hägusaid raame konkreetse jututraditsiooni analüüsiks, teooria kirjeldab mitme valikuga võimalusi. Sotsiaalset tähendust on kauge aja ning teistsuguse maailmapildi ning ühiskonnakorralduse tõttu lugude pudemetest raske välja lugeda. Meditsiiniline probleem hoiab jututraditsiooni kinni füüsilise maailma küljes. Neile raskustele vaatamata on antoloogia korrastatus ja analüüs lähtuv materjalist endast, luues võimaluse võrdlevamateks käsitlusteks teiste mütoloogiliste haigustega edaspidi.

Halltõvemuistendite tekstikogu ilmumine on Eesti folkloristika seisukohalt suure tähendusega mitmes mõttes. Üheltpoolt fakti enesena: halltõvetekstid on Eesti kultuuri huvilistele kättesaadavad ning valmis avaldama mõju metarepresentatsioonidele. Teisalt on kogumiku ilmumine oluline sarja Monumenta Estonia Antiquae edendamisel, ulatuslik ettevalmistustöö lubab sarja jätkata.

Kristel Kivari

BOOK REVIEW

Anthology About Ague Tradition

Piret Paal 2014. *Halltõbi*. Eesti muistendid. Mütoloogilised haigused. Monumenta Estoniae Antiquae II. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseumi folkloristika osakond, Eesti Kirjandusmuuseumi teaduskirjastus. 453 pp.

An overview by Kristel Kivari.